

**Baron Žiga Zois,
naravoslovec, preporoditelj,
podjetnik in mecen**

**Sigismondo Freiherr Zois,
a naturalist, Enlightenment thinker,
entrepreneur and patron**

Breda ČINČ JUHANT¹

Izvleček

Žiga Zois (1747–1819) je po očetu Michelangelu Zoisu (1694–1777) podedoval številne nepremičnine, med njimi palačo v Ljubljani, rudnike in fužine na Gorenjskem in Štajerskem ter grad Brdo pri Kranju. Podedoval je tudi baronski naslov von Edelstein. Okoli Žige Zoisa so se zbirali napredni slovenski razsvetljenci, med njimi mnogi naravoslovci. Zoisov krožek je poskrbel za prenovo slovenskega jezika. Članom krožka je baron ponujal vsebinsko in finančno podporo. Na barona spominjajo mnogi pomniki.

Gljučne besede: rodbina Zois, razsvetljenstvo, Zoisov krog, rudarstvo, fužinarstvo, železova ruda

Abstract

Sigismondo Zois (1747–1819) inherited ample property from his father Michelangelo Zois (1694–1777), including a palace in Ljubljana, mines and ironworks in the Gorenjska region and Styria and Brdo Castle near Kranj. Sigismondo Zois was also given the baronial title von Edelstein. He was the main personality of the Slovenian Enlightenment. The Zois's Circle took care of Slovenian language, with Sigismondo Zois personally offering patronage and mentoring. The Baron is remembered by many monuments raised in his honour.

Key words: Zois family, the Age of Enlightenment, Zois Circle, mining, iron works, iron ore

¹ Prirodoslovni muzej Slovenije / *Slovenian Museum of Natural History*
Prešernova 20, Ljubljana, Slovenija, bjuhant@pms-lj.si

Uvod

Ob 200-letnici smrti barona Žige Zoisa, razsvetljenega naravoslovca, sta na kratko predstavljeni njegova rodbina in rudarska in fužinarska dediščina. Tita Kovač Artemis je Žigo Zoisa označila za najbogatejšega Kranjca (KOVAČ ARTEMIS 1979). Resnica je, da je podedoval imetje in podjetje, skrbel za vse skupaj in tudi za sorodnike. Pri vsem tem je okoli sebe ustvaril krog izobražencev, ki jih je zalagal z znanjem, literaturo, bil jim je mentor in jim tudi finančno pomagal. S široko humanistično in naravoslovno izobrazbo ter praktičnim pristopom je bil cenjen mentor z odličnimi rezultati tako na področju književnosti kot naravoslovja. »Mož, ki je živel zaprt v svoji sobi, je z blagodejnimi žarki svojega duha razsvetljeval ves slovenski svet«, je zapisal STESKA (1919). Kar nekaj spomenikov je postavljenih v njegovo čast.

Predstavitev Zoisove rodbine, rudarske in fužinarske dediščine

Michelangelo Zois (1694–1777) je bil veletrgovec, zemljiški gospod in fužinar. Rodil se je na Bergamaškem v Italiji (FANINGER 1983, FANINGER & VALENČIČ 2019). V začetku 18. stoletja je prišel v Ljubljano in se zaposlil v železarski trgovini rojaka Petra Antona Codellija. Kmalu je postal poslovodja, leta 1735 pa lastnik trgovine. Michelangelo Zois je hitro obogatel. Kupil je več hiš v Ljubljani in jih nekaj predelal v enotno palačo (slika 1). Kupil je tudi Brdo pri Kranju (slika 2). Postal je lastnik rudnikov in železarskih obratov na Gorenjskem. Zoisova last so bile fužine v Bohinjski Bistrici (slika 3), Stari Fužini, Radovni, Mojstrani in Javorniku, pa tudi železarna v Mislinji na Štajerskem (FANINGER & VONČINA 1992, 1999).



Slika 1. Rodbina Zois, kot je predstavljena na uvodnih panojih na stalni razstavi Zoisove zbirke mineralov. Foto: David Kunc

Figure 1. The Zois family as presented on the introductory panels at the permanent exhibition of Zois Mineral Collection. Photo: David Kunc



Slika 2. Ladislav Benesch: Grad Brdo pri Kranju. Lavirana perorisba. Narodni muzej Slovenije © Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. Foto: Tomaž Lauko

Figure 2. Ladislav Benesch: Brdo Castle near Kranj. Pen and black ink wash drawing. Narodni muzej Slovenije © Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. Photo: Tomaž Lauko



Slika 3. Anton Karinger: Fužine v Bohinjski Bistrici. Risba s svinčnikom in bel gvaš. Narodni muzej Slovenije © Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. Foto: Tomaž Lauko.

Figure 3. Anton Karinger: Iron-works at Bohinjska Bistrica. Pencil drawing and white gouache. Narodni muzej Slovenije © Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. Photo: Tomaž Lauko.

Za zasluge pri pospeševanju trgovine je Michelangelo Zois leta 1739 prejel plemiški naslov »von Edelstein«. FANINGER (1993) navaja, da je Michelangelo Zois svoj priimek gotovo povezoval z dragulji, zato plemiški naslov »von Edelstein« in prav zato tudi dragulji na grbu. Na grbu drži lev v šapah skodelo z dragulji. Ko je Michelangelo Zois 1760 prispeval 40.000 gld v državno blagajno, je cesarica Marija Terezija njemu in njegovim potomcem podelila baronski naslov. S tem je bila povezana tudi izboljšava grba. Tudi na tem grbu je upodobljen lev s skodelo z dragulji. Baronsko diplomu Michelangela Zoisa z grbom hrani Narodni muzej Slovenije (slika 4) .

Michelangelo Zois se je poročil dvakrat – iz prvega zakona je imel tri otroke, iz drugega vsaj deset (PREINFALK 2003). Žiga Zois se je rodil 23. novembra v Trstu. Bil je Michelangelov prvorojenec iz drugega zakona z Ivano Katarino Kappus pl. Pichelstein (1727–1798). Žigova mama je bila slovenskega rodu in ime je Žiga lahko dobil po njenem očetu: »Imenovali so



Slika 4. Plemiška diploma, ki jo je Marija Terezija podelila Michelangelu Zoisu v. Edelstein 6. 9. 1760. Narodni muzej Slovenije © Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. Foto: Tomaž Lauko

Figure 4. Noble diploma, awarded by Maria Theresa to Michelangelo Zois v. Edelstein on 6 September 1760. Narodni muzej Slovenije © Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. Photo: Tomaž Lauko

ga Žiga (Sigmund ali Sigismondo), najverjetneje po materinem očetu Francu Žigi Kappusu pl. Pichelsteinskem,« je zapisal PREINFALK (2003). Zakonca sta imela več otrok (FANINGER 1983; VALENČIČ 2019; PREINFALK 2003), med katerimi sta bila tudi Jožef (1748–1817) in Karl (1756–1799). Karl (1756–1799) je bil znan botanik (PRAPROTNIK 2015). Večinoma je živel na Brdu pri Kranju. Iz njegove zapuščine hrani Prirodoslovni muzej Slovenije Flysserjev herbarij. Jožef je bil gospodar dolenjskih graščin (Turn in Kumpaljski grad) ter dvorca pod Rožnikom v Ljubljani. Živel je na Dunaju. Jožef je ustanovitelj kranjske veje Zoisov. Njegov sin Karel (1775–1836) je od Žige prevzel premoženje, vključno z gospodvom Brdo pri Kranju.

Pri enaindvajsetih letih je postal Žiga Zois družabnik v očetovem podjetju, sprva kot principal, poslovodja pa je ostal Bernardino Zois, ki je to delo opravljal do smrti. Podjetje se je imenovalo »Sigismundo Zois e Compagno«. Po očetovi smrti leta 1777 je Žiga podedoval očetovo imetje in je po smrti Bernardina (1793) v celoti vodil poslovanje. Železarstvo je med letoma 1775 in 1780 resno ogrožala švedska in ruska konkurenca. Zato je spremljal tehnologijo pridobivanja železa iz rude in v duhu takratnega časa skušal modernizirati svoje železarske obrate, v katere je vpeljeval lastne izume (puhalnik za plavž) in tehnične novosti. Kot piše v Slovenskem biografskem leksikonu (VALENČIČ in sod. 2019), se je »v začetku 1779 odpravil na dolgo potovanje po srednji Evropi (Nemčija, Holandija, Švica, Francija), obiskal nekatere železarne in trgovinske združbe, verjetno navezal stike z naravoslovci, ker se je ljubiteljsko ukvarjal z mineralogijo. Zaradi težav z dobavo domače železove rude in ob visokih davkih je le s težavo ohranjal korak s tujo konkurenco. Sredstva so plahnela. Žiga Zois se je v svoje delo zelo poglobil in poskrbel za mnoge izboljšave. Boljše izkoriščanje železa je želel doseči z naprednejšo organizacijo kopanja rude (dela so vodili fužinarji), uporabo jamskih kart, prizadeval si je za znižanje porabe kuriva. Povsem realno je tudi ocenil zaloge nekaterih gorenjskih rudišč, pa tudi tirolskih (VALENČIČ in sod. 2019). Glede na čas in poznavanje kemije je pravilno pojasnil izločanje manganove rude pri preperevanju sideritnih rudišč. Podprl je raziskovanje visokogorja, in sicer sta odpravi v triglavsko pogorje dokazali, da tudi Triglav gradi apnenec, ki je nekoč nastal v morju. Tako je lahko tehtno posegel v razpravo med vulkanisti in neptunisti (FANINGER 1983).

Zoisov krog - središče razsvetljenske kulture

V letih 1761–1765 se je Žiga Zois izobraževal v Reggio Emiliu in pridobil široko humanistično izobrazbo (VALENČIČ in sod. 2019), ki mu je omogočala kasnejše kulturno delovanje. Na šoli so med drugim imeli tudi gledališče, v katerem so se dijaki preizkusili v nastopanju. Biografi (VALENČIČ in sod. 2019; VIDMAR 2009) poročajo, da je v mladosti pisal verze (sonete, madrigale in druge pesmi v italijansčini).

Žiga Zois bil praktične narave. Tako je tudi sprejemal razsvetljenstvo. Želel je, da njegova podjetja in posest uspevajo, napredek pa je dosegljiv z vzgojo in izobraževanjem. Preprostega človeka je možno prosvetliti le v njegovem jeziku (VALENČIČ in sod. 2019). Žiga Zois je živel v obdobju, naklonjenem razumu, znanosti in napredku, ki je evropski prostor zaznamovalo z reformami in spremembami. Med njimi na področju izobraževanja, ki je praktičnim znanjem in naravoslovju dalo večjo težo. Z reformo šolstva postane naravoslovje stvar splošne izobrazbe in ne zgolj strokovne (BUFON 1971). Reforme kmetijstva so blagodejno vplivale na kmetijstvo. V razsvetljenstvu se kot protiutež merkantilizma razvije fiziokratizem, ki daje prednost poljedelstvu kot stebru gospodarstva, saj edino ustvarja čisti dohodek – z delom človeških rok se pomnoži delo narave (BUFON 1971).

Po letu 1780, ko se je vrnil s potovanj, so se pri njem družili napredni slovenski razsvetlenci: Jurij Japelj (1744–1807), Blaž Kumerdej (1738–1805), Jernej Kopitar (1780–1844), Anton Tomaž Linhart (1756–1795), Valentin Vodnik 1758–1819) in mnogi drugi. V Zoisovi palači na Bregu, kjer je imel Žiga knjižnico in mineraloško zbirko, so se zbirali ob jedi, branju in pogovoru. Zoisov krog ni bil čisto enak drugim razsvetljenkim salonom (kot npr. v predrevolucijski Franciji). Razlikoval se je, prvič, po programu (ki sicer ni bil napisan), drugič, s sodelujočimi je ohranjal živahno pisno korespondenco, in tretjič, Žiga Zois je bil nadarjen za mentorsko delo (VIDMAR 2009). Zoisov krog je bil »nosilec teženj po prenovi slovenskega jezika kot duše narodne identitete« (VALENČIČ in sod. 2019). Razsvetljenstvo je bil čas slovenskega narodnega prebujanja in ne zgolj preporoda, ki je potekalo pri večjih narodih: »Prerodno prizadevanje Slovencev pa je pomenilo najprej samo napor, da se razvije najprej zavestna narodna skupnost iz ljudstva, ki so mu ta razvoj že skoraj od začetka njegove zgodovine ovirale zunanje okoliščine. Zato je čisto upravičen preudarek, če sploh smemo govoriti v našem primeru o narodnem prerodu, ali pa mu morda bolj ustreza izraz narodno prebujanje.« (BUFON 1971). Delovanje je bilo usmerjeno »v izobraževanje neukega ljudstva ter v splošni in gospodarski napredek slovenskih dežel« (VALENČIČ in sod. 2019). Čas je bil namreč povezan z začetki osvobajanja slovenskega kmeta. Razsvetljenko gibanje pri nas so vodili izobraženci, ki so zrastle iz ljudstva in zato poznali njegovo miselnost in potrebe. Ustanovljale so se kmetijske družbe, ki niso bile namenjene kmetom, temveč predvsem gospodarjem, saj so želele prispevati h gospodarskemu napredku. Kranjska kmetijska družba, ki je imela sedež v Ljubljani, je prispevala k razvoju gospodarstva, hkrati pa ji je bilo prepuščeno tudi vse novo, koristno in napredno, »tudi duhovna kultura in posebej še skrb za slovenski jezik« (BUFON 1971). V tem duhu je potekala poslovna korespondenca Žige Zoisa v slovenščini. Omenja se tudi kot prva poslovna raba slovenščine (SCHMIDT, 2015). Kot mentor in mecen je navdušil Linharta, Vodnika, Kopitarja in druge pomembne osebe, ki jih povezujemo predvsem z razvojem slovenske književnosti. Njegova vloga v naravoslovju je posebej zanimiva, zato so jo ob obletnici smrti obdelali tudi avtorji te številke.

Smrt in spominska obeležja

Bolezen (protin) ga je zaznamovala že zelo zgodaj – prve napade v nogah je imel že pri 32. letih in od 42. leta ni mogel več hoditi. Zato se Žiga Zois predvidoma ni poročil (STESKA 1919). Bolezen je Žigo Zoisa leta 1797 prikovala na voziček, ki si ga je sam konstruiral. Pred smrtjo je uredil vse posvetno, prejel je svete zakramente (njegov spovednik je bil Matej Ravnikar) in 10. novembra 1819 umrl. Dne 12. novembra ob treh popoldne ga je pri Sv. Krištofu (opomba: na mestu, kjer je danes Navje) pokopal škof Avguštin Gruber (1763–1835). Kljub slabemu vremenu se je pogrebne slovesnosti udeležilo »skoro vse ljubljansko mesto« (STESKA 1919).

Na zaslugi Žige Zoisa spominja več obeležij. Večinoma so povezana z njegovo nekdanjo palačo ali pa stojijo v njeni bližini (slika 5). Tu sta domovala tako baron kot tudi razsvetljenški duh, ko se je sestajal krog njegovih somišljenikov in prijateljev. Na dvorišču palače je baronova nagrobna plošča, ki so jo prestavili z zapuščenega ljubljanskega pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa (slika 6). Desno od vhoda v palačo je bronasti doprni kip Žige Zoisa (slika 7), delo kiparja Mirsada Begića. Ob njem plošča, ki barona predstavi tako, kot ustreza pomenu, ki ga je imel za slovenski narod: kot naravoslovca, gospodarstvenika in mecena. Prirodoslovni muzej Slovenije hrani Zoisovo zbirko mineralov (ustanovno zbirko prvega muzeja na Slovenskem, ki je naravno bogastvo in spomenik po zakonu).



Slika 6: Dvorišče palače z nagrobno ploščo, ki so jo prestavili z opuščenega pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa.
Foto: David Kunc

Figure 6: The palace yard with the gravestone, which was transferred from the abandoned cemetery at the Church of St. Christopher. Photo: David Kunc



Slika 7. Bronasti doprnsni kip Žige Zoisa na Bregu v Ljubljani je izdelal kipar Mirsad Begić leta 1993.
Foto: David Kunc

Figure 7. The bronze bust of Sigismondo Zois at Breg in Ljubljana was created by the sculptor Mirsad Begić in 1993. Photo: David Kunc

Sklepi

Žiga Zois je prevzel podjetje in podedoval imetje. Bil je bogat in ugleden in je pomembno vplival tako na rudarstvo in fužinarstvo kot tudi na slovenski jezik, zato nanj spominjajo mnoga obeležja.

Povzetek

Žiga Zois (1747–1819) je bil prvorojenec Michelangela Zoisa iz drugega zakona. Podedoval je očetovo imetje (palača, grad Brdo pri Kranju, rudniki in železarski obrati na Gorenjskem: fužine v Bohinjski Bistrici, Stari Fužini, Radovni, Mojstrani in Javorniku, železarna v Mislinji na Štajerskem) in prevzel trgovino z železom. Poskrbel je za rudarstvo in fužinarstvo in v vse slabših razmerah skrbel za podjetje in imetje. V svojem krogu je združeval razsvetljence (Jurij Japelj, Blaž Kumerdej, Jernej Kopitar, Anton Tomaž Linhart, Valentin Vodnik in mnogi drugi). V skladu z možnostmi je skrbel za slovenski jezik tudi v poslovni rabi. Na Žigo Zoisa spominjajo mnogi pomniki (Zoisova piramida, palača na Bregu, nagrobna plošča in doprsni kip). Prirodoslovni muzej Slovenije hrani Zoisovo zbirko mineralov.

Literatura in viri / References

- BUFON, Z., 1971: Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, 1: 15–77.
- FANINGER, E., 1983: Baron Žiga Zois in njegova zbirka mineralov = Baron Sigmund Zois and His Mineralogical Collection. *Scopolia*, 6: 1–32.
- FANINGER, E., 1985: Rodovina Zois. *Proteus*, 47(6): 213–216.
- FANINGER, E., 1993: Naravoslovje in heraldika. *Kronika*, 41(2): 5–9.
- FANINGER, E. & O. VONČINA, 1992: Zois in Bonazza. *Gea*, 10: 44–46.
- FANINGER, E. & O. VONČINA, 1999: Zoisove fužine v Mislinji. Ob 250-letnici rojstva barona Žige Zoisa. *Slovenski izseljenski koledar*, '99: 61–70.
- JUŽNIČ, S., 2009: Vakuum barona Zoisa (ob dvestoletnici Ilirskih provinc). *Vakuumist*. 29 (1/2): 37–56.
- KOVAČ ARTEMIS, T., 1979: *Najbogatejši Kranjec*. Cankarjeva založba, Ljubljana, 323 str.
- PRAPROTNIK, N., 2015: Botaniki, njihovo delo in herbarijske zbirke praprotnic in semenk v Prirodoslovnem muzeju Slovenije = The botanists, their work and herbarium collections of vascular plants in the Slovenian Museum of Natural History. *Scopolia*, 83/84: 1–414.
- PREINFALK, M., 2003: Genealoška podoba rodbine Zois od 18. do 20. stoletja. *Kronika*, 51(1): 27–50.
- SCHMIDT, G., 2015: Slovenska pisma rudarskega nadzornika Lukasa Polca Sigismondu (Žigu) Zoisu v letih od 1789 do 1798 : diplomatični in kritični prepis, interpretacija in komentar pisem o ogledu rudnih jam na Pokljuki in kopov gline v Selški dolini, o montanističnih raziskavah na Koroškem, o poslanih vzorcih rud in zahvala za prireditve poroke Polčeve hčerke Mici v Zoisovem gradu na Javorniku pri Jesenicah ter Geslovník teh pisem s komentarjem = Slovenian letters written by mining supervisor Lukas Polc between 1789 and 1798 to Sigismondo (Žiga) Zois : palaeographic and critical transcription, interpretation and comments on letters concerning Polc's inspection of karst ore caves on Pokljuka Plateau

and clay digging in the Selška Valley, his montanistic research in the Koroška region, ore samples sent to Zois, and Polc's letter of thanks to Zois for organising the wedding of his daughter Mici in his castle at Javornik above Jesenice, and Geslovník (Glossary) of these letters with a commentary. *Scopolia*, 85: 1–142.

STESKA, V., 1919: Baron Žiga Zois. 1747 - 1819. Ob stoletnici njegove smrti. *Dom in svet: zabavi in pouku*, 32 (9/12): 277–286.

VALENCIČ, V., 2019: *Zois plemeniti Edelstein, Michelangelo (1694–1777)*. V: *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872267/#slovenski-biografski-leksikon> (8. oktober 2019). Izvirna objava v: Slovenski biografski leksikon: 15. zv. Zdolšek - Žvanut. Jože Munda in sod. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1991.

VALENCIČ, V., E. FANINGER & N. GSPAN-PRAŠELJ, 2019: *Zois plemeniti Edelstein, Žiga (1747–1819)*. V Slovenska biografija: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872726/#slovenski-biografski-leksikon> (9. april 2019). Izvirna objava v: Slovenski biografski leksikon: 15. zv. Zdolšek - Žvanut. Jože Munda et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1991.

VIDMAR, L., 2009: *Struktura in funkcija pisem iz literarnoprerdne korespondence Žige Zoisa*. Magistrska naloga. Univerza v Novi Gorici. Fakulteta za podiplomski študij. 377 str.

ZOBODAT - www.zobodat.at

Zoologisch-Botanische Datenbank/Zoological-Botanical Database

Digitale Literatur/Digital Literature

Zeitschrift/Journal: [Scopolia, Journal of the Slovenian Museum of Natural History, Ljubljana](#)

Jahr/Year: 2019

Band/Volume: [97](#)

Autor(en)/Author(s): Cinc Juhant Breda

Artikel/Article: [Baron A½iga Zois, naravoslovec, preporoditelj, podjetnik in meceni Sigismondo Freiherr Zois, a naturalist, Enlightenment thinker, entrepreneur and patron 27-35](#)